

*Abbasov Vahid Hacıbəy oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
Bakı Dövlət Universiteti,
E-mail: vahid.abbasov.56@mail.ru;
Səfərli Təhminə Hamlet qızı, doktorant,
Bakı Dövlət Universiteti,
E-mail: tahminabdu@gmail.com
©Abbasov V.H., Səfərli T.H., 2021*

UOT – 336;339.1

ƏRZAQ VƏ QIDA MƏHSULLARI BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ MALİYYƏ MEXANİZMLƏRİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi - ölkə əhalisinin artım tempinə müvafiq olaraq ərzaq və qida məhsulları bazarının fəaliyyət prinsipləri və xüsusiyyətləri nəzərdən keçirməklə, maliyyə mexanizmlərindən istifadəyə dair potensial imkanlarından səmərəli istifadə məsələlərini aşkarlamaq.

Tədqiqatın metodologiyası - ərzaq və qida məhsulları bazarının maliyyə mexanizmləri vasitəsi ilə tənzimlənməsində normativ-hüquqi bazaya və fəlsəfi qanunauyğunluqlara əsaslanmaqla ümumi tədqiqat üsullarından və müqayisəli təhlil, statistik və qrafiki tədqiqat üsulları, sistemli yanaşma və s. fərdi tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - məqalədə qeyd olunan müddəalar, əldə edilmiş praktik nəticələr və təcrübə yanaşmalar ərzaq və qida məhsulları bazarının tənzimlənməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri - ərzaq və qida məhsulları bazarının formalaşmasında yerli istehsalın səmərəli təşkil olunmasına, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ilə istehlakı arasında mövcud proporsiyaların gözlənilməsinə, kəndli təsərrüfatlarının təmərküzləşmə səviyyəsi ilə ərzaq məhsullarının maya dəyəri və satış qiymətlərinin məqsədyönlü tənzimlənməsinə, dövlət maliyyə dəstəyi sayəsində bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalında və istehlakında ərzaq təhlükəsizliyi meyarlarının gözlənilməsinə dair təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - ərzaq və qida məhsulları bazarının maddi əsasını təşkil edən istehsal və istehlak sferalarında mövcud iqtisadi mexanizmlərdən səmərəli istifadə edilməsinə, ərzaq və qida məhsulları istehsalının və istehlakının balanslaşdırılmasına, maliyyə mexanizmlərindən istifadəyə dair potensial imkanların müəyyənləşdirilməsinə dair təkliflərdən ibarətdir.

Açar sözlər: ərzaq və qida məhsulları, bazar mexanizmləri, dövlət tənzimlənməsi, daxili bazar, istehlak tələbatı.

GİRİŞ

Ərzaq və qida məhsulları ölkə əhalisinin sağlamlığını, rifahını və onun inkişaf potensialını müəyyən edən əsas amillərdən biri olduğundan, cəmiyyətin fəal ictimai həyatının digər komponentlərinin formalaşmasına şərait yaradır. Əhalinin bir nəfərinə düşən ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi 2010-2020-ci illər ərzində 1,48 min manatdan 4,03 min manata qədər, yaxud da 2,7 dəfədən çox artmışdır ki, bunun da tərkibində ərzaq məhsulları, içkilər və bütün məmulatlarının xüsusi çəkisi 53,8%, qeyri-ərzaq məmulatlarının xüsusi çəkisi isə 46,2% təşkil etmişdir. Müqayisə olunan 11 illik dövr ərzində bir nəfərə düşən ərzaq məhsulları, içkilər və bütün məmulatlarının pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi 2,3 dəfəyə qədər, qeyri-ərzaq məmulatlarının pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi isə 3,6 dəfəyə qədər artmışdır (1).

Son on bir ildə baş verən dəyişikliklər ölkə əhalisinin 12,4% artımı şəraitində baş vermişdir ki, bu da kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmının dinamik olaraq artırılmasını tələb edir. Əhalinin artım tempinə müvafiq olaraq əkin sahələrinin artırılmasında imkanlar məhdud olduğundan yeni ərazilərin əkin dövriyyəsinə cəlb olunması, təbii-iqlim şəraitlərinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatı istehsalının ərazilər üzrə əlverişli yerləşməsi, istehsalın təmər-küzləşməsi və ixtisaslaşması, aqrar sahədə kooperasiya və inteqrasiya əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi kimi təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə potensial imkanlarından səmərəli istifadə etmək son dərəcə vacibdir.

Eyni zamanda ərzaq və qida məhsulları bazarının maddi əsasını təşkil edən istehsal fəaliyyətlərinə stimullaşdırıcı tədbirlərin zəif dəstəyi və mövcud iqtisadi mexanizmlərdən səmərəli istifadə edilməməsi ərzaq və qida məhsulları istehsalının artımını kifayət qədər stimullaşdırmır. Bir çox idxal məhsullarının daxili istehsal hesabına zəif əvəzlənməsi müvafiq istehsal sahələrində qida sənayesinin və bir sıra infrastruktur fəaliyyətlərinin də inkişafına diqqət azaldır, ərzaq və qida məhsulları bazarının rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsinə şərait yaradır.

Ərzaq və qida məhsulları bazarının mahiyyəti və xüsusiyyətləri

Milli bazarların vacib seqmentlərindən biri olaraq, ərzaq və qida məhsulları bazarının normal fəaliyyətinin təmin edilməsi problemi hər bir milli iqtisadi sistemin prioritet vəzifələrindən biridir və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində strateji əhəmiyyətə malikdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ərzaq və qida məhsulları bazarının səmərəli idarə olunmasının xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi, bu bazarın inkişafı üçün elmi əsaslandırılmış bazar mexanizmləri konsepsiyalarına əsaslanaraq, bazarda baş verən dəyişikliklərə uyğun dövlət tənzimlənməsinin yeni sisteminin işlənilməsi və tətbiq olunmasını tələb edir.

Ərzaq və qida məhsulları bazarı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, daşınması, saxlanması, emalı, habelə istehsalçılar, alıcılar, ticarət vasitəçiləri və satış sahələri arasında əmtəə-pul mübadiləsi yolu ilə inkişaf edən iqtisadi münasibətlər sistemidir. Öz iqtisadi mahiyyətinə görə bu bazar təkcə mübadilə sahəsində deyil, həm də təsərrüfat münasibətlərinin bütün məcmusu ilə müəyyən edilən, davamlı inkişaf konsepsiyasına uyğun sosial-iqtisadi münasibətlər sistemidir. Ərzaq və qida məhsulları bazarının xüsusiyyətləri kənd təsərrüfatı istehsalının mövsümlilik şəraitlərindən, bazara təqdim olunan əmtəələrin çeşidi və məkan əlamətlərindən asılıdır.

Kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisələr və sahibkarlıq subyektləri öz fəaliyyətlərini əmtəə-pul münasibətlərinə yönəltməklə də, digər sahələrlə müqayisədə kapitalın sürətli dövriyyəsinə nail oluna bilməməsi yüksək mənfəət dərəcəsini təmin etməyə qadir deyildir. Ərazi inteqrasiyası ilə zəif təmin olunan ölkələrdə daxili bazarın lazımı dərəcədə qoruna bil-

AUDİT 2021, 4 (34), səh.47-59.

AUDIT 2021, 4 (34), pp. 47-59.

məməsi, əsasən keyfiyyətsiz və ucuz xarici əmtəələrin axını qarşısında ərzaq təhlükəsizliyinin itirilməsinə şərait yarada bilər ki, bu da informasiya və monitoring xidmətlərinin vaxtaşırı gücləndirilməsini tələb edir.

Ərzaq və qida məhsulları bazarında elə istehsal münasibətlər sistemi formalaşmalıdır ki, bu münasibətlər kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalçıları, aralıq və son istehlakçıların son nəticələrdəki maraqlarını təmin etsin. Əks halda iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələri arasında mübadilə olunan əmtəələr qrupu canlı və keçmiş əməklə ifadə olunan ictimai xərcləri özündə əks etdirməyəcəkdir ki, bu da tələb və təklifin, istehlak və yığının, gəlir və xərclərin balanslaşdırılmasını əks etdirən tarazlıq qanunlarının pozulmasına səbəb olacaqdır. Əmtəələrin istehsalına və satışına çəkilən xərclərin həcmnin balanslaşdırılması isə, bütün bazar subyektləri tərəfindən satılan əmtəələrə qiymətlərin aşağı həddinin qarşılıqlı maraqlar əsasında müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir. Bu şərtlərə əməl olunması istehsal və tədavi sferaları arasındakı pul dövriyyəsinin normal fəaliyyətinə zəmin yaradan iqtisadi azadlıqların, mülkiyyət hüquqlarının, sərt büdcə məhdudiyyətlərinin və proqnozlaşdırıla bilən dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində bazar mexanizmlərinin tətbiq olunmasında əsaslı rol oynayacaqdır.

Kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalının bazar mexanizmləri əsasında tənzimlənməsi, məhsul istehsalçıları ilə aralıq və son istehlakçılar arasında əlaqələrin davamlı və ardıcılıqla həyata keçirilməsini tələb edir. Bütün bunlar isə bazarın məhsul istehsalında əməyin ictimai xarakterə malik olmasını, material resurslarından qənaətlə istifadə olunması yolu ilə istehsalın səmərəliliyinin artırılmasını, məhsullara olan tələb və təklif barədə əmtəə istehsalçıları məlumatlandırılmasını, kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymət sabilliyini, kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin artırılmasını, kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsini, istehsal fazaları arasında əlaqənin tənzimlənməsini, aqrar sahədə sosial problemlərin həllini təmin edə biləcək vacib iqtisadi funksiyaların reallaşması sayəsində baş verə bilər.

Ərzaq və qida məhsulları bazarının inkişaf vəziyyəti və səmərəliliyi

Ərzaq və qida məhsulları bazarının inkişafı və səmərəliliyindən danışarkən, ilk növbədə istehsal amilindən istifadə zamanı məhsul artımının nisbi həddlərinin müəyyənləşdirilməsi üsullarından istifadə oluna bilər. Məhsul artımının nisbi həddi dedikdə, istehsal prosesində əlavə istifadə olunan istehsal amillərinə görə əldə olunan əlavə məhsulun miqdarı nəzərdə tutulur. Bütün istehsal amillərini maddi, maliyyə və insan amilləri kimi üç əsas qrupa bölmək olar ki, bunlardan da necə istifadə olunması, müəyyən dərəcədə gəlir gətirmək imkanına və daha səmərəli nəticələrə nail olunması, fərqli bacarıqlara malik olan sahibkarlıq qabiliyyətlərindən asılı olacaqdır.

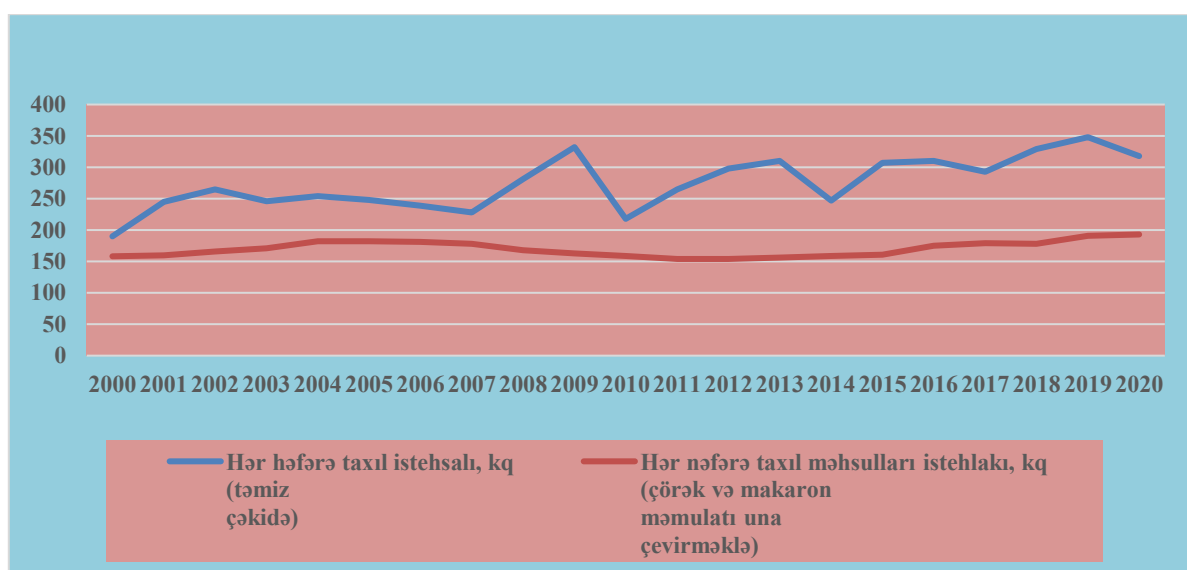
Ərzaq və qida məhsulları bazarının formalaşmasında maddi baza olaraq, əsas istehsal amillərindən qənaətlə istifadə olunması sayəsində yerli istehsalın səmərəli təşkil olunmasıdır. Son illərdə kənd təsərrüfatı istehsalçılarına göstərilən dövlət maliyyə dəstəyi sayəsində bir sıra bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalında nəzərəcarpacaq artımlar müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2000-2021-ci illər ərzində bitkiçilik üzrə ən vacib ərzaq məhsulları olan dənli və dənli paxlalıların istehsalı 2,1 dəfə, kartof və tərəvəz istehsalı 2,2 dəfə, bostan məhsulları isə 1,7 dəfə artmışdır ki, bu da ölkədə stabil dinamika ilə artmaqda olan əhalinin hər nəfərinə düşən istehsal və istehlak həcmələrinin müvafiq artımları ilə müşayiət olunmuşdur. Dənli paxlalı məhsulların istehsalı 2020-ci ildə 21,2 min ton təşkil etmişdir və bu növ məhsulların xarici ticarət dövriyyəsi 15,5 min tona bərabər olmuşdur. Dənli paxlalı məhsulların xarici ticarət dövriyyəsində idxalın xüsusi çəkisi 94,8% təşkil etmişdir (2).

Müqayisə olunan dövrdə ölkə əhalisinin hər nəfərinə düşən cəmi taxıl istehsalı təqribən

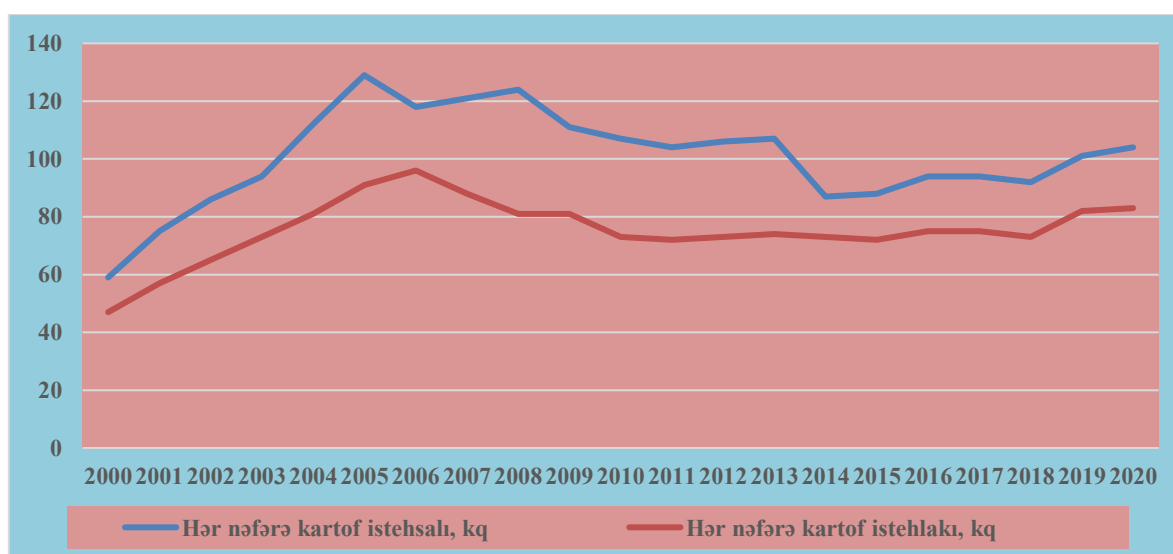
AUDİT 2021, 4 (34), səh.47-59.

AUDIT 2021, 4 (34), pp. 47-59.

180 kiloqramdan 320 kiloqrama qədər, yaxud da 1,8 dəfəyə qədər artmışdır. Bunun müqabilində hər nəfərə düşən taxıl istehlakı isə 160 kiloqramdan 200 kiloqrama qədər, yaxud 1,2 dəfəyə qədər artmışdır (Şəkil 1). Təsərrüfatdaxili istehlak tələbatlarının digər bitkiçilik məhsullarına nisbətən taxılçılıqda yüksək olması, taxıl istehsalının əmtəlik səviyyəsinin aşağı olması ilə müşayiət olunmaqdadır. Belə ki, 2020-ci ildə ölkədə istehsal olunan taxılın 49,6%-ə qədəri mal-qara və quş yemi üçün, 6,8%-i isə toxum üçün istifadə olunmuşdur. Ölkədə formalaşan taxıl ehtiyatının 30%-ə qədəri xarici ölkələrdən idxal olunan resursların payına düşmüşdür. Ölkə üzrə formalaşan taxıl məhsulu ehtiyatının 46,7%-ə qədəri un və yarma istehsalı üçün sənaye emalına yönəldilmiş, 7,1%-ə qədəri isə itkiyə çevrilmişdir. İstehsal olunan cəmi taxıl məhsullarının əmtəlik səviyyəsi isə 40,9% təşkil etmişdir ki, bu da daxili istehlak tələbatlarının yüksək olmasından xəbər verir.

Şəkil 1. Hər nəfərə taxıl istehsalı və istehlakı, kq

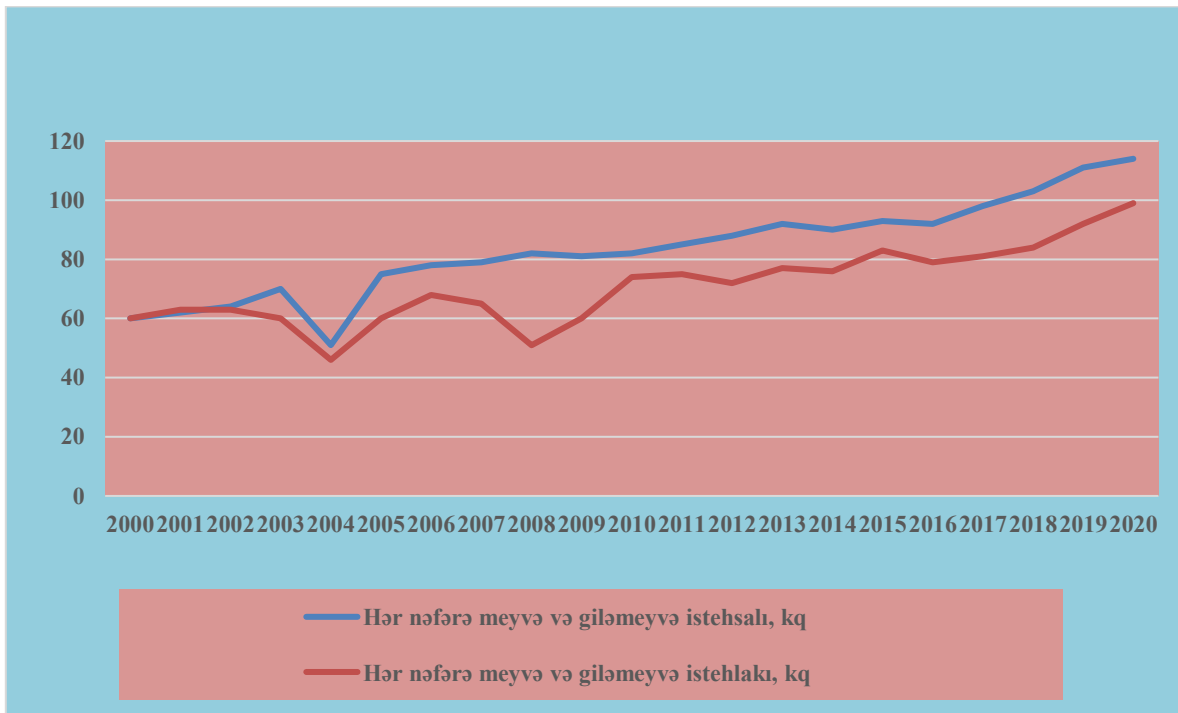

Şəkil 2. Hər nəfərə kartof istehsalı və istehlakı, kq

AUDİT 2021, 4 (34), səh.47-59.
AUDIT 2021, 4 (34), pp. 47-59.

Ölkə üzrə 2000-2020-ci illər üzrə kartof istehsalı və istehlakında da yüksək dinamizm müşahidə olunmaqdadır. Müqayisə olunan ayrı-ayrı dövrlərdə kartof istehsalı hər nəfər üzrə 60 kiloqramdan 120-130 kiloqrama qədər artmışdır. Hər nəfərə düşən kartof istehlakı isə 47 kiloqramdan 82-96 kiloqrama qədər artaraq, ölkə istehsalının 73,8-80,4%-ni təşkil etmişdir (Şəkil 2). Kartof istehsalının əmtəlik səviyyəsi 2020-ci ildə formalaşan bütün ehtiyatların 60,2%-ni təşkil etmişdir ki, bu da taxıl məhsullarının əmtəlik səviyyəsindən 1,5 dəfəyə qədər çoxdur. Kartof istehsalının 20,7%-i daxili istehlak tələbatına, o cümlədən 16,5%-i toxum üçün, 4,2%-i isə mal-qara və quş yemi üçün istifadə olunmuş, 6,8%-ə qədəri isə itkiyə məruz qalmışdır (2).

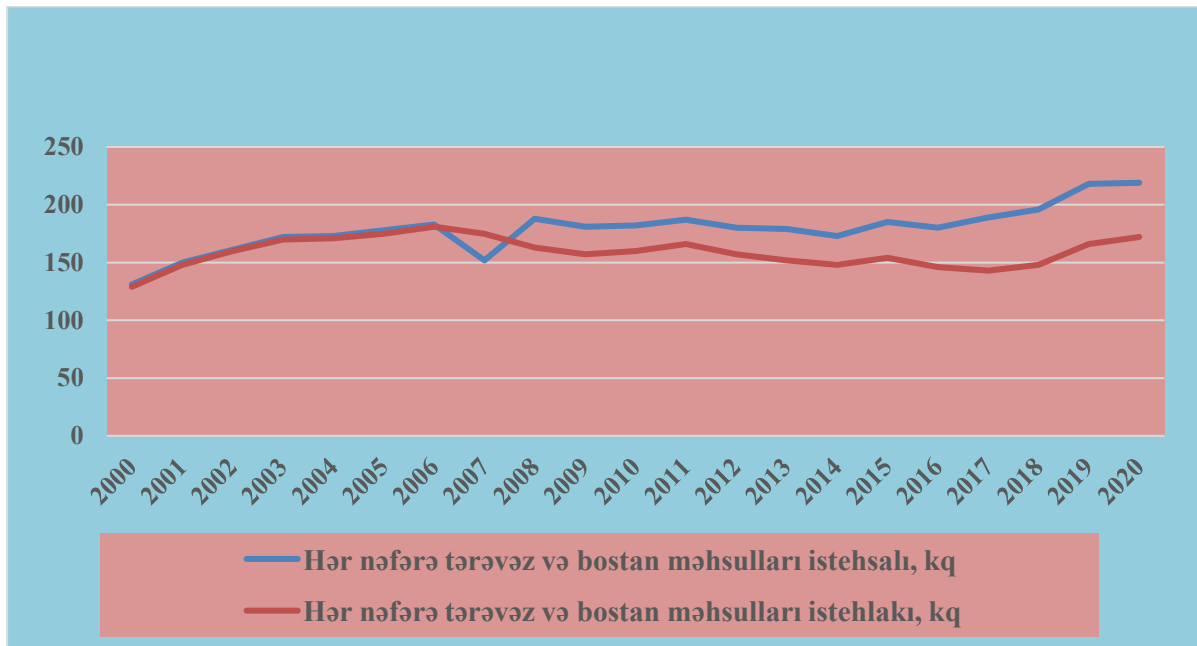
Əhalinin istehlak tələbatında taxıl və kartofla yanaşı, meyvə və giləmeyvələrin istehsal və istehlak göstəricilərinin də dinamikasında stabil artımlar müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2000-2020-ci illər ərzində hər nəfərə düşən meyvə və giləmeyvələrin istehsalı 1,9 dəfə, istehlakı isə 1,7 dəfəyə qədər artaraq (Şəkil 3), istehlakın tələbat normalarına yaxınlaşmasına imkan yaratmışdır. Meyvə və giləmeyvələr üzrə ərzaq ehtiyatlarının formalaşmasında daxili istehsalın payı 84,2%, idxalın payı isə 11,3% təşkil etmişdir və s.

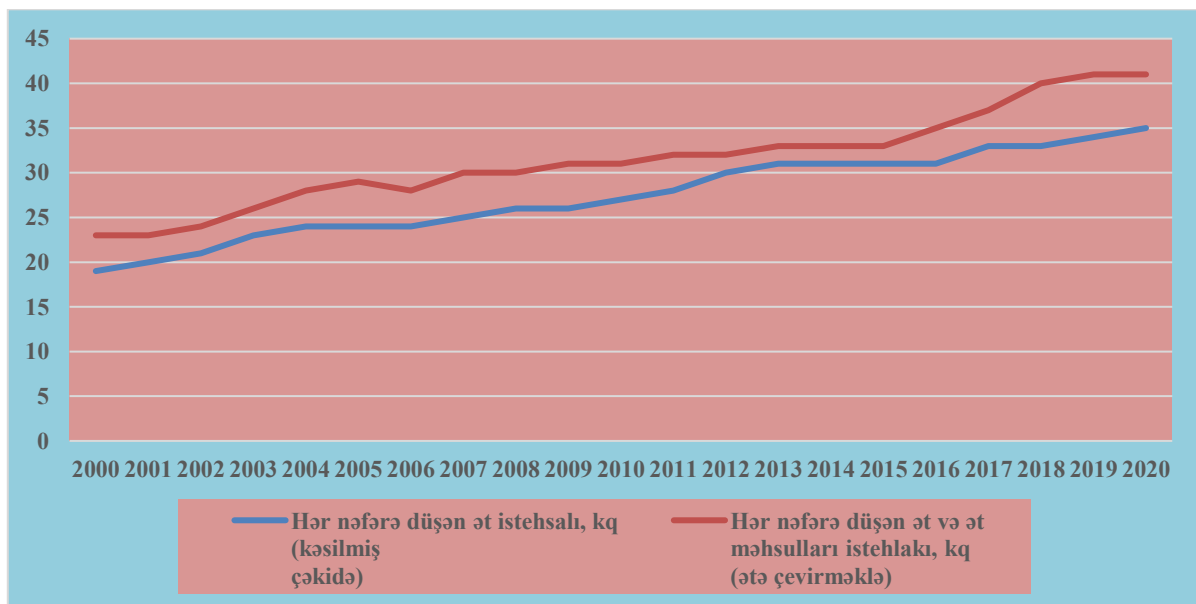
Şəkil 3. Hər nəfərə meyvə və giləmeyvə istehsalı və istehlakı, kq

İstehsal olunan meyvə və giləmeyvələrin cüzi bir hissəsi, cəmi 6,8%-i emal olunmaq üçün sənaye müəssisələrində xammal kimi istifadə olunmuş, 27,4%-i isə ixraca yönəlmişdir. Ölkə üzrə tərəvəz və bostan məhsullarının istehsal və istehlakında da oxşar tendensiyalar müşahidə olunmuşdur. Əhalinin hər nəfərinə düşən tərəvəz və bostan məhsullarının istehsal həcmi son 20 ildə 1,7 dəfə, istehlak həcmi isə 1,3 dəfədən çox artmışdır (Şəkil 4). Bütün növ tərəvəz və bostan məhsulları üzrə ərzaq ehtiyatının yaranmasında yerli istehsalın xüsusi çəkisi 87,1% təşkil etmişdir. Tərəvəz və bostan məhsullarının emallıq səviyyəsi aşağı olub, cəmi istehsalın 2,9%-i təşkil etmişdir. Emal olunmadan əmtə bazarları vasitəsi ilə birbaşa əhalinin istehlakına yönəldilən məhsulların xüsusi çəkisi ümumi istehsalda 81,9% təşkil etmişdir.

AUDİT 2021, 4 (34), səh.47-59.
AUDIT 2021, 4 (34), pp. 47-59.

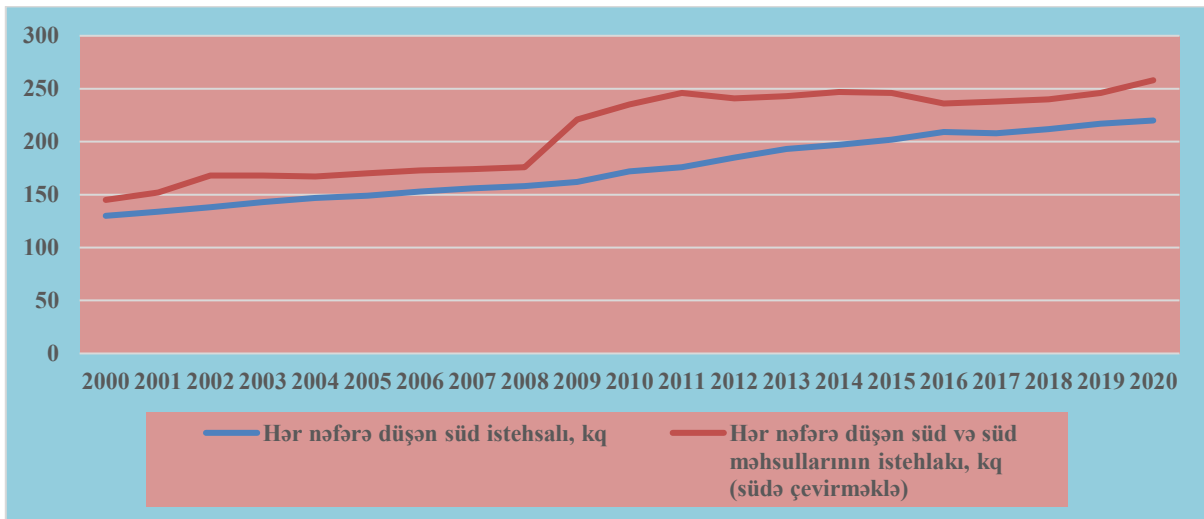
Şəkil 4. Hər nəfərə tərəvəz və bostan məhsullarının istehsal və istehlakı, kq

Şəkil 5. Hər nəfərə düşən ət və ət məhsullarının istehsalı və istehlakı, kq

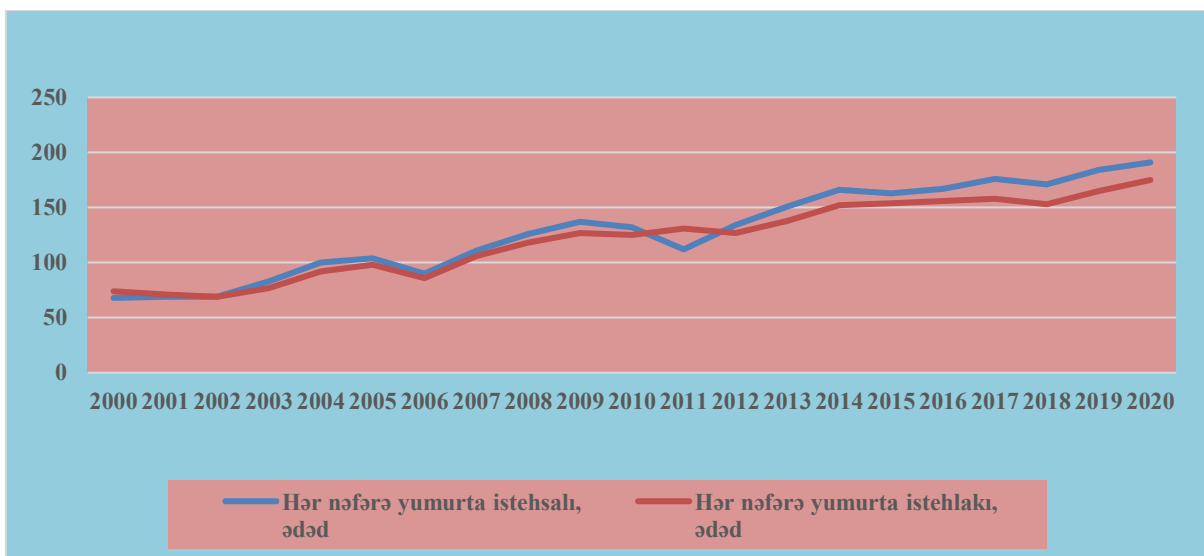
Bitkiçilik məhsulları üzrə istehsal həcmi bütünlükdə istehlakı qabaqladığı halda, heyvandarlığın əsas məhsullarından olan ət və süd istehsalı və istehlakında tam əks dinamika yaşanmaqdadır. Belə ki, 2000-2020-ci illər ərzində hər nəfərə düşən ət istehsalı 19 kiloqramdan 36 kiloqrama qədər, yaxud 1,9 dəfə, ət istehlakı isə 23 kiloqramdan 41 kiloqrama qədər, yaxud 1,8 dəfəyə qədər artmışdır. 2020-ci ilə olan statistik məlumatlara görə, faktiki ət istehlakının 87,8%-i yerli istehsal, 12,2%-i isə idxal hesabına ödənməmişdir (Şəkil 5). Eyni vəziyyət süd istehsalı və istehlakında da müşahidə olunmaqdadır (Şəkil 6).

AUDİT 2021, 4 (34), səh.47-59.
AUDIT 2021, 4 (34), pp. 47-59.

Şəkil 6. Hər nəfərə düşən süd istehsalı və istehlakı, kq

Müqayisə olunan dövrdə istehlak istehsalı üstələməklə süd istehsalının həcmi 1,7 dəfə, istehlakın həcmi isə 1,8 dəfəyə qədər artmışdır. 2020-ci ilə olan statistik məlumatlara görə, faktiki süd istehlakının 84,6%-i yerli istehsal, 15,4%-i isə idxal hesabına ödənməmişdir. Ödəniş qabiliyyətli tələbin zəif stimullaşdırılması ət və süd məhsullarının bazar təklifinin artımına da mənfi təsir göstərməkdədir. Hər nəfərə düşən yumurta istehsalı isə istehlakı qabaqlamaqdadır.

Şəkil 7. Hər nəfərə yumurta istehsalı və istehlakı, ədəd

Bitkiçilik məhsullarının subsidiyalaşması bazara əmtəə təklifini stimullaşdırmaqla, istehsal templərinin istehlak templərini üstələməsi ilə özünü biruzə verdiyi halda, ödənişqabiliyyətli bazar tələbinin lazımi səviyyədə stimullaşdırılmaması, yəni alıcılıq qabiliyyətlərinin zəifliyi şəraitində faktiki istehlakın fizioloji istehlak normalarından geri qalması ilə müşayiət olunur. Bitkiçilik məhsulları bazarında ödənişqabiliyyətli tələbin aşağı səviyyədə qalması sayəsində, bitki mənşəli ərzaq məhsullarının xarici bazarlara ixrac olunması faktları nəzərə çarpır.

Cədvəl 1.

Əsas növ qida məhsullarının istehlakı, 1 nəfərə, kq, 2020-ci il

Məhsulun adı	Minimum istehlak səbəti üzrə 1 nəfərə istehlak normaları, kq				ÜST tərəfindən 1 nəfər üçün qəbul edilmiş istehlak norması	1 nəfərə düşən faktiki istehlak, kq
	Əmək qabiliyyətli yaşadək əhali	Əmək qabiliyyətli yaşda əhali	Əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı əhali	Bütün əhalinin hər nəfəri üçün		
Əhalinin xüsusi çəkisi, %	22,4	68,5	9,1	100,0	-	-
Çörək məhsulları (un hesabı)	100,5	136,8	107,9	126,1	120	138
Kartof	42,0	54,8	40,2	50,6	97	83,3
Tərəvəz və bostan məhsulları	100,7	97,2	85,2	96,9	140	171,3
Meyvə və giləmeyvə	76,0	38,0	32,0	45,9	80	87,4
Ət və ət məhsulları	29,6	32,9	25,6	31,5	70	40,8
Süd və süd məhsulları (südə çevirməklə)	258,6	223,6	233,8	232,3	360	257,6
Balıq və balıq məhsulları	8,0	7,7	6,8	7,7	8,3	7,3
Yumurta, ədəd	183,0	150,0	100,0	153	243	175
Şəkər və qənnadı məmulatları(şəkərlə ifadə)	19,7	16,9	15,8	17,4	36,5	28,2
Bitki yağları, marqarin və digər piylər	7,0	10,9	8,4	9,8	13,1	15,3
Kərə yağı	6,0	7,0	5,8	6,7	7,3	3,6

Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, bəzi ərzaq və qida məhsulları istisna olmaqla, 1 nəfərə düşən faktiki istehlakın həcmi Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş istehlak normaları ilə müqayisədə geri qalır. İstisna olunan məhsullar sırasına çörək və çörək məmulatları, tərəvəz və bostan məhsulları, meyvə və giləmeyvələr, bitki yağları, marqarin və digər piylər aiddir. Ən vacib heyvandarlıq məhsulları üzrə faktiki istehlakın müəyyən olunmuş istehlak normalarından aşağı həddə təmin olunması isə, istehsalın və istehlak tələbatlarının zəif stimullaşdırılması ilə əlaqələndirilə bilər.

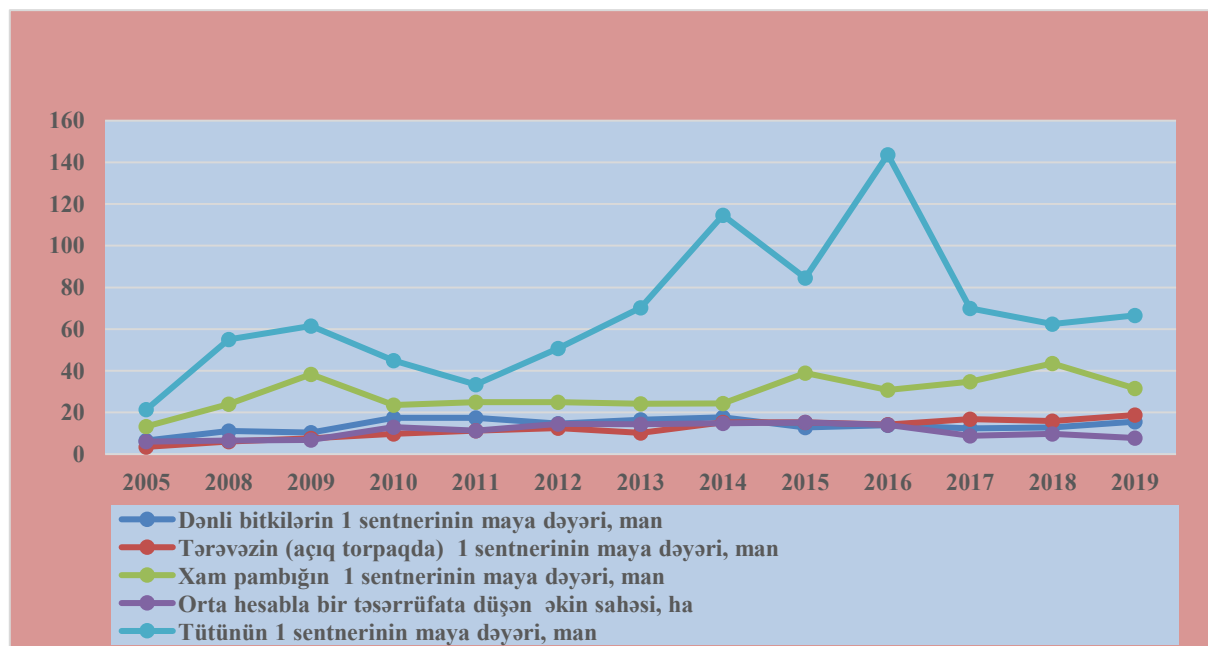
AUDİT 2021, 4 (34), səh.47-59.

AUDIT 2021, 4 (34), pp. 47-59.

Əsas növ heyvandarlıq məhsulları bazarında isə ödənişqabiliyyətli tələbin aşağı səviyyədə qalması ət və süd məhsulları bazarında bazar təklifinin zəif stimullaşdırılması ilə nəticələnir ki, bu da əsas növ qida məhsullarının bir nəfərə düşən faktiki istehlak normalarının Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş istehlak normalarından geri qalmasına səbəb olur. Beləliklə, bütün əhalinin 68,5%-ni əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali təşkil edir ki, bunların da minimum istehlak səbəti üzrə 1 nəfərə düşən istehlak normaları faktiki istehlaka münasibətdə təmin olunur. Əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali ilə yanaşı, bütün əhalinin də minimum istehlak səbəti üzrə 1 nəfərə düşən istehlak normaları balıq və balıq məhsulları, kərə yağı, şəkər və qənnadı məmulatları istisna olmaqla faktiki istehlaka münasibətdə təmin olunmaqdadır (Cədvəl 1).

Bütün əhalinin hər nəfəri üçün çörək və çörək məmulatları üzrə minimum istehlak səbəti üzrə istehlak normaları ÜST tərəfindən qəbul edilmiş istehlak normalasından 5% çoxdur. Əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalinin hər nəfəri üçün isə, eyni adlı məhsul üçün minimum istehlak normalasından 14% çoxdur. Çörək və çörək məmulatları üzrə istehlak normalarının dünyəvi standartlardan yüksək olması bir tərəfdən əhalinin milli kulinariyamıza olan ənənələri ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən əhalinin daha çox kapitaltutumlu ərzaq məhsullarının əldə olunması üçün ödənişqabiliyyətli tələbatının yetərli olmaması ilə əlaqədardır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, dünya ölkələri arasında hər nəfərə düşən ilik 156 kq çörək və çörək məmulatlarının istehlakına görə, İtaliya ilk sıraları bölüşdürür ki, bu da əhalinin müxtəlif makaron məmulatlarına (spaqetti) olan ənənəvi tələbatları ilə əlaqələndirilir.

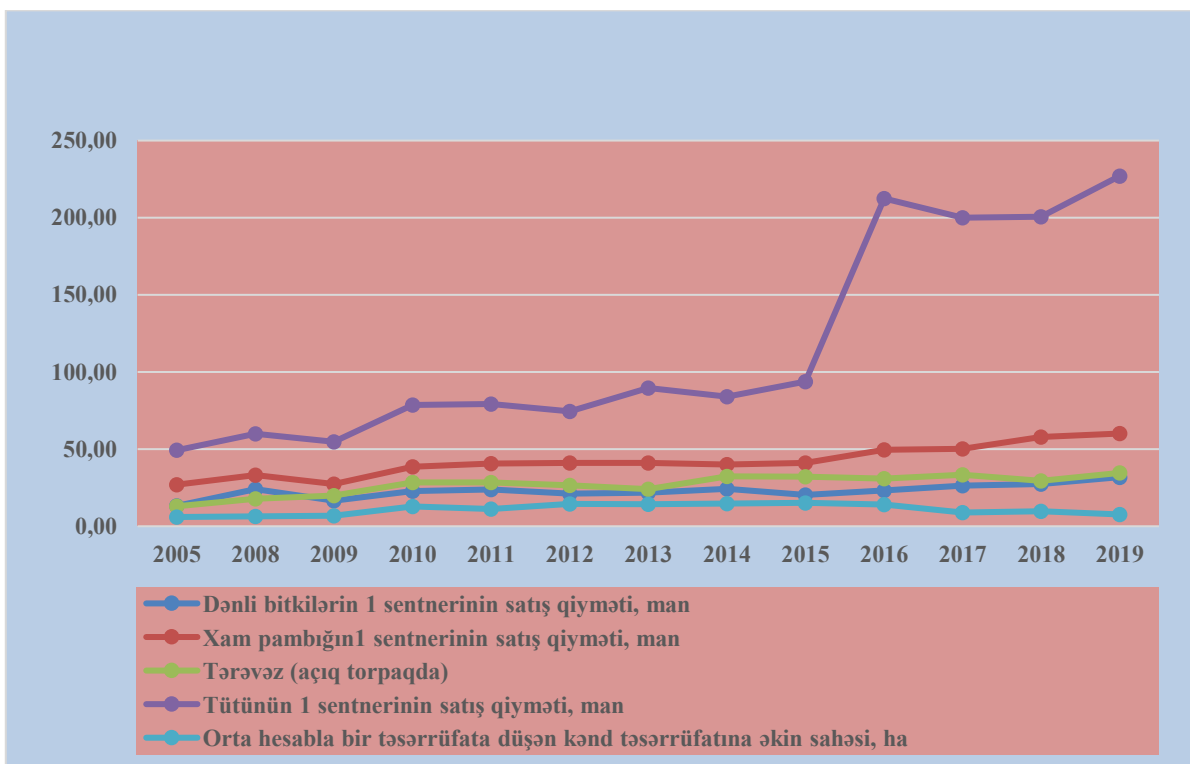
Son illərdə pambıq və tütün kimi texniki bitkilərin istehsalına dövlət və emal müəssisələri tərəfindən maliyyə dəstəyinin və natural kreditlərin verilməsi sayəsində, məhsulun hər sentnerinin maya dəyərinin dinamikasında müvafiq artımlar müşahidə olunur. Belə ki, 2005-2019-cu illər ərzində istehsal olunan xam pambığın 1 sentnerinin maya dəyəri 2,4 dəfə, quru tütün yarpağının 1 sentnerinin maya dəyəri isə 3,1 dəfədən çox artmış, 2016-cı ildə isə bu artım 6,7 dəfədən çox olmuşdur (Şəkil 8). Eyni zamanda bu texniki bitkilərin istehsalına aralıq istehlak tələbatlarının yüksək olması da müsbət təsir göstərmişdir.

Şəkil 8. Hər təsərrüfata düşən əkin sahəsi və 1 s məhsulun maya dəyərinin dinamikası

AUDİT 2021, 4 (34), səh.47-59.
AUDIT 2021, 4 (34), pp. 47-59.

Eyni zamanda adı çəkilən məhsulların yüksək ödəmə qabiliyyəti olan xarici bazara ixrac olunması hər sentner pambıq və tütün məhsulunun satış qiymətinin də artım dinamika-sına müsbət təsir göstərmişdir. Statistik məlumatları təhlilindən görüldüyü kimi, 2005-2019-cu illər ərzində xam pambığın bir sentnerinin satış qiyməti 2,2 dəfədən çox, tütünün 1 sentnerinin satış qiyməti isə 4,6 dəfədən çox olmuşdur (Şəkil 9). Bitki mənşəli ərzaq məhsulları bazarında isə ödənişqabiliyyətli istehlak tələbatının nisbətən stabil qalması sayəsində artım dinamikaları zəif müşahidə olunur. Bütün qeyd olunan dəyişikliklər fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarının aşağı səviyyədə olan təmərküzləşməsi şəraitində baş vermişdir.

Şəkil 9. Hər təsərrüfata düşən əkin sahəsi ilə 1 s məhsulun satış qiymətinin dinamikası

Y E K U N

Ərzaq məhsulları bazarında əsas istehsalçı olan kiçik həcmli fərdi sahibkarlıq və ailə təsərrüfatlarının, qida emalı müəssisələrinin iqtisadi maraqları qarşılıqlı şəkildə qorunmalı, gəlirliliyi təmin edilməklə ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasının tələblərinin yerinə yetirilməsinə uyğun dövlət tənzimlənməsi prinsiplərinin reallaşdırılmasını tələb edir. Bu prinsiplər kənd təsərrüfatının və qida sənayesinin xüsusiyyətlərinə, istehsal resursları ilə təminatına, son məhsulun əldə olunmasına, bazar infrastrukturalarının və kəndin sosial-iqtisadi inkişafının real şəraitlərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir. Ərzaq məhsullarına olan tələbin qiymət səviyyəsi baxımın-

AUDİT 2021, 4 (34), səh.47-59.

AUDIT 2021, 4 (34), pp. 47-59.

dan az elastiki olmasını nəzərə alaraq, tələb və təklif arasında tarazılığın gözlənilməsində yerli istehsalçıların maraqlarının həyata keçirilməsi üçün iqtisadi və inzibati xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Dövlət tənzimlənməsi sistemində əsas aparıcı rolu istehsalçı və istehlakçı qiymət tarazılığının gözlənilməsinə yönəldilən səylər təşkil etməlidir ki, bu balansın pozulması arzuolunmaz nəticələrə səbəb olur.

Təkrar istehsal prosesinin davamlılığı ixtisaslaşması və təmərküzləşməsi ilə yanaşı, istehsalın intensivləşmə amillərinin tətbiq edilməsi ilə əlaqədardır ki, bu da tələb və təklifin tənzimləyicisi kimi kənar müdaxilələrin tətbiq olunmasını tələb edir. Bunun üçün iqtisadi münasibətlər sistemində kənd təsərrüfatı üçün prioritet fəaliyyət sahələri hesab olunan emal sənayesi, aqrotexniki xidmətlər, ticarət və maliyyə sferalarının fəaliyyətinə diqqətlə yanaşılması zəruridir. Kəndli təsərrüfatlarının emal sənayesi və maliyyə sferaları arasında hədəflərin düzgün seçilməsi məqsədi ilə bazar və dövlət tənzimlənməsinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsində başlıca problemlərdən biri, ərzaq idxalı və ixracı məsələlərində ortaq maraqların düzgün seçilməsidir ki, burada da aqrar proteksianizm prinsiplərinin reallaşması zamanı kənd təsərrüfatı istehsalının konkret şəraitləri nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycanda ticarət", Statistik məcmuə, 2021, səh. 23.
2. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, Statistik məcmuə, 2020.
<https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>
3. "Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı" (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02.03.2011-ci il tarixli 640 sayılı sərəncamı).
4. "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25.08.2008-ci il tarixli sərəncamı).
5. Abbasov V.H. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimləmənin aktual problemləri. Bakı, 2012, 423 s.
6. İbrahimov İ.H. Kənd təsərrüfatının inkişafı və sahibkarlığın formalaşması problemləri. Bakı, 2005, 360 s.
7. Ataşov B.X. Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri. Bakı, 2005, 336 s.
8. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı, 2001, 176 s.
9. Verdiyev Ə.Ç., Qarayev İ.Ş. Aqrar bazarın formalaşmasının iqtisadi problemləri. Bakı, 2000, 256 s.

*Аббасов Вахид Гаджибек оглы,
доктор экономических наук, профессор,
Бакинский Государственный Университет,
E-mail: vahid.abbasov.56@mail.ru;
Сафарли Тахмина Гамлет кызы, докторант,
Бакинский Государственный Университет,
E-mail: tahminabdu@gmail.com
© Аббасов В.Г., Сафарли Т.Г., 2021*

ФИНАНСОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ В РЕГУЛИРОВАНИИ ПРОДУКТОВОГО И ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО РЫНКА

Р Е З Ю М Е

Цель исследования - выявить вопросы эффективного использования потенциальных возможностей использования финансовых механизмов с учетом принципов и характеристик продуктов пищевого и продовольственного рынка в соответствии с темпами роста населения страны.

Методология исследования - использовались общие методы исследования, основанные на нормативно-правовой базе и философских закономерностях в вопросах регулирования продуктов пищевого и продовольственного рынка с помощью финансовых механизмов, а также были использованы индивидуальные методы исследования, такие как сравнительный анализ, статистические и графические методы исследования, системный подход и др.

Практическая значимость исследования - изложенные в статье положения, полученные практические результаты и практические подходы могут быть использованы в регулировании продуктов пищевого и продовольственного рынка.

Результаты исследования - эффективная организация местного производства при формировании продуктов пищевого и продовольственного рынка, ожидаемые пропорции между производством и потреблением продукции растениеводства и животноводства, целенаправленное регулирование стоимости продуктов питания и отпускных цен по уровню концентрации сельского хозяйства, растениеводства и животноводства. Были внесены предложения о соблюдении стандартов безопасности пищевых продуктов при производстве и потреблении.

Оригинальность и научная новизна исследования - предложения по эффективному использованию существующих экономических механизмов в сферах производства и потребления, составляющих материальную основу продуктов пищевого и продовольственного рынка, для сбалансирования производства и потребления продуктов питания и пищевых продуктов с определением потенциальных возможностей для финансовых механизмов.

Ключевые слова: пищевые и продовольственные продукты, рыночные механизмы, государственное регулирование, внутренний рынок, потребительский спрос.

*Vahid Hacıbay Abbasov,
D.Sc. (Econ.), Professor,
Baku State University,
E-mail: vahid.abbasov.56@mail.ru;
Tahmina Hamlet Safarli,
Ph.D. Student,
Baku State University,
E-mail: tahminabdu@gmail.com
© V.H.Abbasov, T.H.Səfərli, 2021*

FINANCIAL MECHANISMS IN GROCERY AND FOOD MARKET REGULATION

A B S T R A C T

The purpose of the research is to identify the issues of effective use of potential opportunities for using financial mechanisms, taking into account the principles and characteristics of nutrition and food market products in accordance with the growth rate of the country's population.

The methodology of the research - general research methods based on the regulatory framework and philosophical patterns in the regulation of nutrition and food market products using financial mechanisms and used individual research methods, such as comparative analysis, statistical and graphic research methods, a systematic approach, etc.

The practical importance of the research - the provisions outlined in the article, the obtained practical results and practical approaches can be used in the regulation of nutrition and food market products.

The results of the research - effective organization of local production in the formation of nutrition and food market products, the expected proportions between the production and consumption of crop and livestock products, targeted regulation of the cost of food and selling prices by the level of concentration of agriculture, crop and livestock production. Proposals were made to comply with food safety standards in production and consumption.

The originality and scientific novelty of the research - proposals for the effective use of existing economic mechanisms in the spheres of production and consumption, which constitute the material basis of nutrition and food market products, to balance the production and consumption of nutrition and food products with the identification of potential opportunities for financial mechanisms.

Keywords: nutrition and food products, market mechanisms, government regulation, internal market, consumer demand.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
09.09.2021
Təkrar işləməyə göndərilmişdir:
15.09.2021
Çapa qəbul olunmuşdur: 23.10.2021*

*Дата поступления статьи в редак-
цию: 09.09.2021
Отправлено на повторную обра-
ботку: 15.09.2021
Принято к печати: 23.10.2021*

*The date of the admission of the article
to the editorial office: 09.09.2021
Send for reprocessing: 15.09.2021
Accepted for publication: 23.10.2021*